

فصلنامه علمی- تخصصی معارف علوم اسلامی و علوم انسانی

سال سوم-تابستان ۱۴۰۲- شماره سیزدهم- ص ۱۱۳-۱۲۸

تأثیر جمعیت در گفتمان‌سازی انقلاب اسلامی

عالیه رستمی بوراچالو^۱

چکیده:

هر انقلابی دارای یکسری پیامدهای مثبت و منفی است؛ اما انقلاب‌های بزرگ پیامدهای شگرف و تحولات اساسی را، در عرصه‌های مختلف به همراه دارد. انقلاب مشروطه با تکیه بر مبانی دین مقدس اسلام و پیروی از قرآن و عترت، پیامدها و دگرگونی‌های بسیار بزرگ و شگفت‌انگیز را نه تنها در ایران، بلکه در کل جهان به خود اختصاص داده و تاریخ را دگرگون کرده است. بدین قرار در مقاله حاضر بیانات رهبری به‌روش کتابخانه‌ای، با هدف بررسی تأثیر جمعیت در مؤلفه‌های جمعیت مورد بررسی قرار گرفت. نتایج تحقیق نشان داد جمعیت به عنوان، عنصر قدرت هر کشور، عامل مهم در رشد اقتصاد و فرهنگ آن جامعه بر عهده داشته و باعث افزایش تولیدات ملی و فناوری، کاهش فقر و بی‌کار، برقراری امنیت و اقتدار ملی دارد.

کلید واژه‌ها: جمعیت، گفتمان‌سازی، انقلاب اسلامی، تولید نسل، تولید مثل، فرزندآوری.

۱. سطح دو (کارشناسی)، رشته علوم حوزوی، حوزه علمیه خواهران حضرت زینب کبری (س)، شهر ارومیه، استان آذربایجان غربی، ایران، پژوهشگر و فعال فرهنگی،

مقدمه

مسئله جمعیت و فرزندآوری از مسائل بنیادین در امر سیاست‌گذاری و آینده‌نگری است که همواره مورد توجه صاحب نظران علوم مختلف بوده است؛ چرا که نقش بنیادینی، در رشد و پیشرفت اقتصادی و سایر تحولات اجتماعی کشورها دارد. بر اساس مطالعات جمعیت‌شناسی و دیدگاه‌های جمعیت‌شناسان، در صورت تداوم روند فعلی باروری، رشد جمعیت کشور در حدود سالهای ۲۰-۱۴۱۵ به صفر خواهد رسید و رشد جمعیت منفی شده و ساختار جمعیت در بیست سال آینده به سمت سالخوردگی و کم جمعیتی پیش خواهد رفت.

بی تردید مانع اصلی رشد جمعیت در کشور عامل فرهنگی است؛ زیرا اگر قرار است برای تغییر روند رشد جمعیت، سیاستی به کار رفته شود، باید در راستای حرکت به سمت الگوی زندگی اسلامی باشد. اگر سیاست‌های تشویقی اقتصادی بودن تغییر سبک زندگی اجرا شود، همان رشد محدودی هم که در جمعیت ایجاد خواهد شد، صرفاً در مناطق حاشیه‌ای کشور خواهد بود؛ یعنی گروه‌های جمعیتی‌ای که مشکل کمبود مولیدشان فقط اقتصادی است.

با گذشت نزدیک به دو سال از این ماجرا، هنوز حرکتی جدی و اساسی در جهت تغییر سیاست جمعیتی کشور برای افزایش زاد و ولد شکل نگرفته است. پس باید به دنبال راهکار مناسب در این راستا بود. از جمله راهکارهای مطرح شده، گفتمان‌سازی جمعیت است که شکل‌گیری آن به عنوان یک فرایند و تلاش برنامه‌ریزی شده در جهت ایجاد تغییر و تحول، مستلزم تمهید زمینه‌ها و شرایط فرهنگی اجتماعی متناسبی است که البته بسته به نوع موضوع، اهداف و انتظارات، کم و کیف این زمینه‌ها نیز متفاوت خواهد بود. اکنون این سؤال مطرح می‌شود که در راستای کمک به بهبود شرایط جمعیتی کشور، گفتمان‌سازی جمعیت در حل بحران جمعیتی چه تأثیری خواهد داشت؟ از این رو، مقاله حاضر سعی دارد با استفاده از روش توصیفی و کتابخانه‌ای، نقش گفتمان‌سازی در مسئله جمعیت را مورد بررسی قرار دهد.

پیشینه

مطالعات جمعیتی در سالهای گذشته، غالباً پیرامون سیاست‌های کاهش جمعیت و حمایت از آن بود، اما در سالهای اخیر، با توجه به پیامدهای کاهش جمعیت در کشور‌های پیشرفته و به خصوص پس از توجه مقام معظم رهبری به بحث کاهش جمعیت و خطرات آن، صاحب نظران و پژوهشگران با ورود به این عرصه، تحقیقاتی در باره بازنگری در این سیاست‌ها انجام دادند. از این رو، پیشینه تحقیقاتی این موضوع به دو یا سه سال اخیر بر می‌گردد و پژوهش‌هایی در این زمینه انجام شده است که غالباً به پیامدهای سیاسی و اجتماعی آن پرداخته‌اند و از

جمله این تحقیقات، می‌توان به مقاله «بررسی تأثیر متغیرهای بر تولید ناخالص داخلی ایران» به قلم دلاوری اشاره کرد. مقاله دیگری در مورد «پیامدهای روانی افزایش جمعیت» با نگارش جزایری پرداخته شده است که رشد بی‌رویه جمعیتی را پیامدهای نامطلوبی را بر روی بهداشت روانی افراد جامعه می‌داند. همچنین کتاب «جمعیت و رفاه اجتماعی» به نویسندگی سام آرام، به تأثیر جمعیت در رفاه اجتماعی پرداخته است. کتاب «مجموعه مطالبات رهبری ۱: گفتمان‌سازی» به قلم حسینی به گفتمان‌سازی در بیانات رهبری و بررسی نقش مجموعه‌های فرهنگی - تربیتی در گفتمان پرداخته است. پایان‌نامه «افزایش جمعیت از دیدگاه ادیان توحیدی» به قلم فاطمه موحدیان جایگاه افزایش جمعیت در دیگر ادیان مورد بررسی قرار داده است.

روشن می‌شود مطالعاتی که تأثیر جمعیت در گفتمان‌سازی انقلاب اسلامی را مورد توجه قرار دهد، بسیار اندک است. از این رو مقاله حاضر در صدد است این موضوع را مورد بحث و بررسی قرار دهد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱-۱. جمعیت

واژه یا عبارت «جمعیت» (Population) به معنی افرادی است که در یک ناحیه جغرافیایی (مثلاً شهر یا روستا) زندگی می‌کنند. البته این مفهوم در جمعیت‌شناسی، تمام یا بخشی از ساکنان یک ناحیه را شامل می‌شود. به کلیه کسانی که به طور پیوسته در این ناحیه جغرافیایی زندگی می‌کنند، جمعیت می‌گویند. این گردهمایی ممکن است به صورت خانوار و یا خانواده شکل گیرد. بدین ترتیب، جمعیت را می‌توان مجموعه‌ای از خانوارها یا خانواده‌ها در نظر گرفت که برای امری خاص، در زمانی مشخص و مکانی معین، گرد هم آمده‌اند. در این بین زمان و مکان برای این افراد به جهت شکل‌گیری جمعیت اهمیت دارد. (رک: پایگاه فرادرس، مقاله: «تعریف جمعیت چیست؟ مفاهیم آماری جمعیت به زبان ساده»، به آدرس: <https://blog.faradars.org/>).

۱-۲. گفتمان‌سازی

گفتمان در معانی مختلفی به کار رفته است؛ از جمله «گفتمان یعنی یک مفهوم و یک معرفت همه‌گیر بشود در برهه‌ای از زمان در یک جامعه. آن وقت، این می‌شود گفتمان جامعه». (رک: سخنرانی مقام معظم رهبری، در تاریخ: ۱۳۸۸/۹/۲۲).

حال معتقد است: «گفتمان‌ها شیوه‌های ارجاع یا ساختن دانش در باره عمل خاص است؛ یعنی مجموعه (یا ترکیبی) از تصورات، تصاویر و اعمال که شیوه‌های حرف زدن در باره موضوع، فعالیت اجتماعی، یا نهاد اجتماعی خاص و اشکال دانش و رفتار مرتبط با آنها را فراهم می‌کند».

و گفتمان‌سازی به معنای فراگیر کردن و عمومیت بخشیدن به یک مفهوم، معرفت و اندیشه در بین مخاطبان است؛ به گونه‌ای که به سبب فضای فکری به وجود آمده، همه در آن فضا می‌اندیشند. در باره آن با یکدیگر حرف می‌زنند و تبادل گفتار و معنا می‌کنند، جهت می‌گیرند، به آن معتقد می‌شوند و طبق آن رفتار می‌کنند و نسبت به آن مطالبه‌گری می‌کنند، و سبب تولد و توسعه دانش‌ها می‌شوند. (کریمی خوشحال، علی و دیگران، گفتمان‌های دینی، شیوه‌ها و ابزارها، ص ۱۰).

از جمله عواملی که بر ساخت گفتمان رفتار قرآنی خانواده را سهل‌تر می‌سازد، معرفی الگوهای مرجع است. معرفی الگو از این حیث مهم است که بشر به طور فطری حس گراست و درک محسوسات و ملموسات بر وی آسان‌تر است. پس شایسته است معنویات و امور غیرمادی در قالب‌های محسوس، ملموس و مجسم ارائه شود.

قرآن کریم نیز به منظور تأمین این اصل فطری و رسیدن افراد به معارف عالی مکتبی و انسانی برگزیدگانی را به عنوان «أسوه» و الگو معرفی می‌کند و از پیروان خود می‌خواهد که به آنان تأسی جویند و اندیشه و عمل خود را با آنها تطبیق دهند.

۱-۳. انقلاب اسلامی

کلمه انقلاب در اصل از مصطلحات اخترشناسی است که به واسطه اثر بزرگ کپرنیک در علوم طبیعی از اهمیت خاصی برخوردار شد. این واژه در کاربرد علمی، معنای دقیق لاتینی خود را که دال بر حرکت دورانی منظم و قانون‌مند ستارگان بود، حفظ کرد.

در سده هفدهم واژه انقلاب برای نخستین بار به صورت یکی از اصطلاحات سیاسی در سال ۱۶۶۰م. پس از دگرگونی سیاسی در یکی از کشورها به کار رفت. در معنای دیگر سیاسی، این کلمه درباره انتقال از عصر کشاورزی به دوره صنعتی - بویژه در ممالک غربی - به کار می‌رود که در آن جا صنعتی شدن به همراه شهرنشینی حاصل از آن، بر آخرین مرحله توسعه این جوامع اثرات بسیار چشمگیری داشته است. (اسلام کوئست (سایت)، مقاله: «مفهوم شناسی انقلاب اسلامی و نقش آن در جهان»، به آدرس: <https://www.islamquest.net/fa/blog>).

نظریه‌پردازان جامعه‌شناسی سیاسی، هر یک بر مبنایی خاص تعاریف مختلفی برای انقلاب ارائه داده‌اند که در این جا نمونه‌هایی از آن بیان می‌شود:

شهید مطهری انقلاب را این گونه تعریف می‌کند: «انقلاب، عبارت است از طغیان و عصیان که مردم علیه نظام حاکم موجود برای ایجاد وضع و نظمی مطلوب انجام می‌دهند؛ یعنی انقلاب از مقوله عصیان و طغیان است علیه وضع حاکم برای وضعی دیگر. پس ریشه‌های انقلاب دو چیز است: یکی نارضایتی و خشم از وضع موجود و دیگر آرمان یک وضع مطلوب». (مطهری، مرتضی، پیرامون انقلاب اسلامی، ص ۲۹).

از نگاه شهید آیت الله سید محمد باقر صدر انقلاب، جنبشی سرسختانه و بر مبنای اصول مکتبی معینی است که با درک واقعیت‌های موجود، به دنبال تغییر و دگرگونی بنیادین در تمامی ابعاد زندگی فردی، اجتماعی و سیاسی و معیارها، اصول و ارزش‌های حاکم است. (رک: سایت موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، مقاله: «بعثت دیگر باره»، به آدرس: <https://iranrhdm.ir/showArticleContent?id=22569>).

ساموئل هانتینگتون می‌گوید: انقلاب یک دگرگونی سریع، بنیادین و خشونت‌آمیز داخلی در ارزش‌ها و اسطوره‌های مسلط جامعه، نهادهای سیاسی، ساختار اجتماعی، رهبری، فعالیت‌های حکومتی و سیاست‌های آن است. (همان). با مروری بر سایر تعاریف اندیشمندان معاصر اسلامی نشان می‌دهد که یکی از ابعاد مهم در معرفی انقلاب‌ها، بُعد ارزشی و مطلوبیت آرمان‌ها است. شاید تعریف انقلاب از بُعد جامعه‌شناسی جامعیت بیشتری دارد؛ زیرا به عمده‌ترین خصیصه‌های انقلاب که دارای ماهیتی اجتماعی است، اشاره می‌کند. پس می‌توان انقلاب را به معنای تغییر در ساختار حاکمیت و ساختارهای اجتماعی در نظر گرفت. (رک: سایت اسلام کوئست، مقاله: «پیشینه و تعریف واژه «انقلاب»، به آدرس: <https://www.islamquest.net/fa/blog/178>).

۲. نقش جمعیت در گفتمان‌سازی اقتصادی انقلاب اسلامی

گفتمان‌سازی اقتصاد مسئله‌ی بسیار مهم و حیاتی جوامع انسانی است. در منابع اسلامی به مسئله اقتصاد بسیار پرداخته شده‌است. از جمله مباحث مهم و ضروری آن، تولید، اشتغال و حمایت از کالاهای داخلی است. اهمیت این سه مقوله تا آنجاست که مقام معظم رهبری، سال ۱۳۹۶ ش. را «اقتصاد مقاومتی: تولید و اشتغال»؛ سال ۱۳۹۷ ش. را «حمایت از کالای ایرانی»؛ سال ۱۳۹۸ ش. را «رونق تولید» و سال ۱۳۹۹ ش. را «جهش تولید» نام‌گذاری کرده‌اند. (قنبریان، علی، مقاله: «اقتصاد و معیشت در قرآن و روایات»، روزنامه کیهان، ۱۳ اسفند ۱۳۹۹ ش.).

در آموزه‌های قرآن، هرکسی باید حاصل دسترنج خود را بخورد و دست‌درازی به اموال دیگران ممنوع شده است:

«وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ، (بقره: ۱۸۸)؛

و اموال یکدیگر را به باطل (و ناحق) در میان خود نخورید».

نیروی انسانی کارآمد، بالاترین نقش را در توسعه کشور داشته و هیچ سود مادی و غیرمادی توان هم‌آوردی با آن را ندارد. جامعه‌ای که با پیری جمعیت مواجه شود، خود به خود جمعیت سالم و کارآمد آن، به‌طور طبیعی از دل نسل جوان بر می‌خیزد، دچار آسیب شده و با بسترسازی زمینه‌ای مناسب، باعث می‌شود این کشور، بزرگترین برگ برنده‌ی خود را در توسعه از دست دهد. (حیدری ترازک، جواد، بررسی و نقد نفوذ دشمن در مسأله تهدید و تکثیر نسل بر اساس آیات و روایات، ص ۹۶).

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: تَنَاقَحُوا تَنَاسَلُوا تَكْتُرُوا فَإِنِّي أَبْهَى بِكُمْ أَلَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَوْ بِالسَّقَطِ، (مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۲۰)؛

ازدواج و نکاح کنید و با تولید نسل، فرزندان را افزایش دهید، حتی اگر فرزندان سقَط شود، این کار را انجام دهید؛ تا من روز قیامت به شما و امت‌های دیگر مباحثات کنم».

با نگاه به این روایت و امثال آن خواهیم دید. اصل و اساس برنامه تمام انبیا این بوده که انسان به وجود آید، نه این که آب و خاک خوب وجود داشته باشد. به خاطر اینکه اگر خاک، آب و غیره از بین برود، دوباره می‌توان با تلاش و مجاهدت فراوان آن را بازگرداند. اما اگر نیروی جوان در کشوری از بین رود، قابل جبران نیست. (رک: خزنلی، کبری، نقشه شوم غرب برای عقیم‌سازی مسلمانان با طرح کنترل جمعیت، ۱۳۹۳ش؛ سلیمانی فر، ندا، بررسی نقش راهبردی افزایش جمعیت در رشد و تعالی جوامع اسلامی با تأکید بر آموزه‌های اسلامی، از مقالات برگزیده نهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی، سال ۱۳۹۴ش، مقاله ۲۸).

۱-۲. کاهش بیکاری و فقر اجتماعی

فقر یکی از عوامل تاثیرگذار در تعیین میزان سلامت اقتصادی است. اگر اقتصاد بهره‌وری را به حداکثر برساند، همه افراد با حقوق و دستمزد مشخصی استخدام می‌شوند. در واقع، به لحاظ اقتصادی، یک فرد بی‌کار نمی‌تواند به شکل درست و بهینه از منابع جامعه استفاده کند. با این حال، در حالی که بیکاری یک آمار اساسی به نظر می‌رسد، افراد فعال در یک اقتصاد را می‌توان به دو دسته دارای شغل و بدون شغل تقسیم کرد. نرخ بیکاری آماری قدرتمند است که سیاست دولت و تصمیمات شخصی را شکل می‌دهد و دولت از نزدیک نرخ بیکاری را زیر نظر

دارد و نه تنها بیکاری نشان می‌دهد که اقتصاد در اوج بهره‌وری کار نمی‌کند، بلکه سیاستمداران نیز متوجه می‌شوند که تصمیمات آن‌ها رویه درستی نداشته است. (محرابی، علی رضا، مقاله: «تأثیر بیکاری در جامعه»، سایت علیرضا محرابی، به آدرس:

<https://alirezamehrabi.com/bours/capital-market-expressions/the-impact-of-unemployment-on-society>)

جمعیت به‌عنوان، عنصر قدرت هر کشور، عامل مهم در رشد اقتصاد آن جامعه به‌شمار می‌رود. طبیعی است اگر جمعیت کشور به سمت سالمندی حرکت کند و تدبیری برای افزایش جمعیت و جایگزین کردن نسل جوان اندیشه نشود؛ به‌زودی آن جامعه با مشکلات عدیده‌ای، هم‌چون نیاز به اتباع بیگانه برای تولید و رونق اقتصادی مواجه خواهد شد؛ چنان که این امر به مرور زمان زمینه‌ساز، ورود خرده فرهنگ‌های ناسالم، افزایش ناهنجاری‌های فردی و اجتماعی در جامعه خواهد شد. (جوکار، محبوبه و محمدمهدی صفورایی پاریزی، مقاله: «مدرنیته، تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت در ایران»، مجله پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، دوره دو، شماره ۱، فروردین ۱۳۹۳ ش.).

۲-۲. افزایش تولید ملی و فناوری

افزایش تولید ملی و فناوری نقش ویژه‌ای را در زندگی انسان‌ها ایفا کرده است. به طوری که امروزه یکی از ابزارهای ضروری برای فعالیت‌های اقتصادی، فناوری اطلاعات و ارتباطات یا به اختصار ICT است. همین امر باعث شده تا فناوری اطلاعات عاملی برای رشد اقتصادی باشد. به دلیل همین اهمیت، ۲۲ تیرماه به عنوان روز فناوری اطلاعات نامگذاری شده است. تولید ملی و فناوری به طور کلی شامل جمع‌آوری، سازماندهی، ذخیره‌سازی و انتشار اطلاعات اعم از صوت، تصویر، متن یا ارقام است. همبستگی مثبت رشد اقتصادی با استفاده از تولید ملی و فناوری باعث می‌شود فعالان اقتصادی برتری خود بر دیگران در اقتصاد بازار را راحت‌تر درک کنند، شفافیت در بازار افزایش یابد و تقاضای فردی برای دسترسی آسانتر به آن شود. به طور کلی افزایش جمعیت تأثیر به‌سزایی را در تولید ملی و فناوری داشته و این امر باعث افزایش تقاضا برای محصولات و خدمات جدید می‌شود. (رضایی فرد، محمد، مقاله: «فناوری چگونه باعث رشد اقتصادی می‌شود»، سایت اقتصاد بازار، به آدرس: <http://www.eghtesadebazar.ir>).

۳. نقش جمعیت در گفتمان‌سازی فرهنگی انقلاب اسلامی

اگر چه عوامل متعدد فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و غیره در پیروزی انقلاب اسلامی نقش داشتند، اما مهم‌ترین عامل آن فرهنگ و گفتمان فرهنگی انقلاب اسلامی است که زمینه‌ساز پایداری و رشد و ارتقاء آن شده‌است. توجه به، چگونگی حفظ این الگوی فرهنگی در مقطع کنونی از اهمیت بالایی برخوردار بوده است؛ چرا

که بسیاری نظریه پردازان معتقدند: که اگر انقلابی در فرآیند کاهش جمعیت و فرزندآوری، نتواند الگوی فرهنگی خود را حفظ کند، بحران مشروعیت دچار خواهد شد. (ابوالفضل، حسین، مقاله: «گفتمان فرهنگی انقلاب اسلامی و جهانی شدن»، مجله پگاه حوزه، شماره ۱۷۷، ۱۵ بهمن ۱۳۸۴ ش.).

۳-۱. حفظ و ترویج اسلام

هرچند اسلام دینی است جهانی و در میان مسلمانان اجماع نظر در این مسئله وجود دارد؛ اما این کافی نیست. جهانی‌شدن اسلامی نیازمند اندیشه، انگیزه، خدمات و ساختارهای جهانی است که متأسفانه کشورهای اسلامی، کمبودهای چشم‌گیری در این محورها دارند. (همایون مصباح، سیدحسین، مقاله: «جهانی شدن و جهان اسلام»، مجله حوزه، شماره ۱۵۵ و ۱۵۶، بهار و تابستان ۱۳۸۹ ش.).

در این خصوص باید گفت: هنگامی که بتوانیم از فرصت جوانی جمعیت و جهانی‌شدن، برای تطبیق گفتمان انقلاب با شرایط و مقتضیات حال حاضر جامعه و جهان از یک سو و برطرف ساختن تهدیدهای آن، با به‌کارگیری همه امکانات و ظرفیت‌ها استفاده کنیم، خواهیم توانست پاسخی مثبت به سؤال فوق بدهیم؛ اما پیش از پرداختن به به این مسئله، باید در خصوص مفهوم جهانی شدن به مطالبی اشاره کرد. (ابوالفضل، حسین، مقاله: «گفتمان فرهنگی انقلاب اسلامی و جهانی شدن»، مجله پگاه حوزه، شماره ۱۷۷، ۱۵ بهمن ۱۳۸۴ ش.).

جهانی‌شدن، به‌همان معنا و مؤلفه‌هایی که در این نوشتار بازگو شده‌است، روانه‌ای است فراگیر و گریزناپذیر. به نظر می‌آید که کشورهای اسلامی در مقابل آن، دو حالت بیش نداشته باشند: یا به طور منفعل در آن هضم شوند و یا به گونه فعال در آن اشتراک داشته و از حسناتش در جهت بالندگی هویت و پیشرفت خود و جامعه استفاده نمایند و با ارائه خدمات و کارکردها در معنای عام و فراگیر آن، این روانه را تقویت و دو سویه بسازند. طبعاً دومی هم مطلوب و معقول است. اما عملیاتی شدن آن در گرو عوامل و عناصری است که از شمار مهم‌ترین آن می‌توان از ایجاد مرکز در رهبری دینی کشورهای اسلامی نام برد. (همایون مصباح، سیدحسین، مقاله: «جهانی شدن و جهان اسلام»، مجله حوزه، شماره ۱۵۵ و ۱۵۶، بهار و تابستان ۱۳۸۹ ش.).

مقصود از مرکزیت رهبری دینی وجود یک فرد و یا کشور به عنوان اداره کننده و اختیاردار دیگران نیست؛ زیرا واقعیت کنونی جهان اسلام و روند جهانی شدن این را بر نمی‌تابد، بلکه منظور و مقصود این است که اقدامات، تصمیم‌گیری‌ها، قانون‌گذاری، برنامه‌ریزی، مناسبات در حوزه‌های کلان امنیتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، حقوقی، با مشارکت، همگرایی و تفاهم در جهت عزت و سربلندی، پیشرفت و حفظ منافع و مصالح کشورهای اسلامی و مسلمانان انجام بگیرد. لازمه این مهم آن است که رهبری و مدیریت اسلامی به صورت نظام مند در آید؛

زیرا تنها با چنین سازوکاری است که تفاهم، مشارکت، برنامه ریزی و اقدامات عملی در راستای اهداف کلان می‌تواند قرار گیرد. (همان).

۲-۳. برقراری عدالت اجتماعی

عدالت امری عمومی، انسانی و فراتاریخی است؛ یعنی مربوط به مذهب، دین و دوره تاریخی خاص نیست، بلکه همواره در میان همه ادیان و مکاتب مطرح بوده است. گفتمان‌سازی عدالت در کنار مقوله افزایش جمعیت، سعادت و قدرت، از مفاهیم کلیدی‌اند. اگر این مفاهیم بیان‌شده در کنار هم، در یک دولت دینی تجلی پیدا کنند، حفظ سعادت و سلامت جامعه تضمین خواهد شد و تکلیف بسیاری از مفاهیم ثانوی همچون امنیت، آزادی و رفاه، مشروعیت حکومت مطلوب، استبداد و دیکتاتوری روشن خواهد شد.

سعادت در فلسفه سیاسی دین اسلام، با عدالت گره خورده است. این مفهوم از نظر مکتب شیعه آن قدر مهم و حیاتی است که، در کنار پنج اصل اعتقادی قرار دارد. پس، عدالت دارای شمولیت و فراگیری است. اهمیت آن به گونه‌ای است که از نظر شیعه، رأس حکومت (امام) باید عادل باشد و هیچ کس نیست که در حکومت قرار بگیرد، از عدالت برخوردار نباشد. دولت دینی باید بر مسئله عدالت فراگیر، توجه کند. عدالت فراگیر شامل دو بُعد مهم است: ابتدا، عدالت سیاسی و بعداً، عدالت اقتصادی، بستر تحقق این دو، عدالت اجتماعی است. امام علی(ع) شرط شکل‌گیری دولت دینی را عدالت محوری دانسته و بر این نکته تأکید می‌فرمایند که اگر در حکومت عدالت نباشد، چنین حکومتی به تباهی و فساد کشیده می‌شود؛ صلاحیت و شایستگی از جامعه رخت برمی‌بندد (سخنرانی آیت الله خامنه‌ای، تحت عنوان: «آسیب‌شناسی گفتمان عدالت در دولت دینی»، در تاریخ ۱۳۸۸/۰۱/۰۱ ش.، به آدرس:

<https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=۱۶۸۲۰>)

۳-۳. دفاع از اسلام

از جمله مؤلفه‌هایی که، نقش به‌سزایی را در گفتمان انقلاب اسلامی برعهده دارد، دفاع از نظام اسلامی یعنی دفاع از توحید و عدالت، قرآن، سنت نبوی و امامت، آزادی، استقلال مسلمین، مظلومین و ستم‌دیدگان، در برابر کفر، شرک، نفاق است. دفاع از نظام اسلامی از ضروری‌ترین فرایض اجتماعی امت اسلامی می‌باشد؛ زیرا انبیا و اولیای الهی که خلیفه الله‌اند، برای دفاع از حاکمیت قوانین الهی، خون دلها خورده و رنج‌ها کشیدند؛ اهانتها را تحمل کردند، شعله‌های آتش و شکنجه‌های زندان را به‌جان و دل خریدند؛ و در مقابل یاهو گوئی‌های ابوجهل‌ها که گفتند او ساحر، مجنون، شاعر و... است، صبر کردند. برای دفاع از حاکمیت قوانین الهی، دردناکترین دردها را تحمل کردند. از شدت ناراحتی در تاریکی شب با چاه سخن گفتن و جان، مال و فرزندان خود گذشتند؛ چنان‌چه، با

خونشان صحراها را رنگین شد؛ تا این نهال مقدس آبیاری شوند. (صالحی، حسین، گفتمان انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۶).

افزایش جمعیت و تاثیر آن بر جامعه از دیدگاه اسلام دارای اهمیت بالایی است. در قرآن کریم و احادیث معصومین **علیهم السلام**، یکی از مهم‌ترین موضوعات اجتماعی در دین محسوب می‌شود (رمضانی برسلانی و محمدجواد خدابخشی، مقاله: «بررسی ضرورت افزایش جمعیت و تاثیر آن بر جامعه از منظر قرآن و حدیث»، ۱۴۰۲ش).

علت این امر آن است، نیروی جوان یکی از شاخص‌های اقتدار نظامی و دفاعی محسوب می‌شود و طی فرصت مهم نشات گرفته از جمعیت کشور، می‌توان به توانمندی، اقتدار نظامی و سیاسی کشور در عرصه بین‌المللی اشاره کرد. به طور قطعی، جامعه‌ای که در سطح بین‌المللی دارای نیروی جمعیت بیشتری است، می‌تواند دارای ارتش و قدرت نظامی قوی‌تری نیز باشد. دوران جنگ تحمیلی، حضور جوانان در عرصه‌های نظامی و عملیات‌های سرنوشت‌ساز، برگ برنده‌ای بود که ایران اسلامی توانست؛ در دوران دفاع مقدس آن را کسب کند. مطمئناً کشوری که دارای جمعیت اندک و یا پیر و سالمند باشد، توان رویارویی مقتدرانه در برابر تجاوز بیگانگان را نخواهد داشت و به فساد و نابودی کشیده می‌شود. (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، مقاله: «بررسی و تبیین موانع افزایش جمعیت با تأکید بر آموزه‌های اسلام»، ۱۳۹۷/۱۲/۱۵).

۳-۴. امنیت زایی، حفظ وحدت و انسجام جامعه

مؤلفه دیگری که در گفتمان انقلاب اسلامی مهم است برقراری وحدت و یکپارچگی در جامعه است. سنت همیشگی الهی بر این تعلق گرفته که اتحاد رمز عزت و پیروزی ملت‌ها اختلاف و تفرقه رمز ذلت و خواری ملت‌ها است. اسلام که دین عقل و منطق، رحمت و مهربانی است و فلسفه وجودی‌اش برای نجات و سعادت ابدی بشر است. احکام اسلام مملو از مفاهیمی است که مسلمانان را به وحدت دعوت نموده و از تفرقه و اختلاف بر حذر داشته است. قرآن کریم، از اتحاد به‌عنوان نعمت الهی یاد نموده است و می‌فرماید: با تمسک به حبل متین الهی هرگونه اختلاف و تفرقه را کنار بگذارید؛ زیرا تفرقه و نزاع، شما را سست کرده و قدرت و اقتدار شما از بین می‌برند. امیرالمومنین علیه السلام وحدت را عامل اقتدار و عزت، موجب شکست دشمن، باعث عافیت، سلامت و دستیابی به نعمتهای فراوان و مایه بزرگی و کرامت، امت‌های گذشته دانسته است (صالحی، حسین، گفتمان انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۶۳-۱۰۶۴).

فرزندآوری نقش به‌سزایی را در حفظ وحدت و انسجام جامعه، دارد؛ چراکه حفظ وحدت و حراست از خانه و کشور در برابر خطر تهاجم دشمنان و بدخواهان، توسط نیروهای جوان و قدرتمند، امری بدیهی است. (علی ملکوتی نیا، مقاله: «برکات و ثمرات فرزندآوری»، مجله اشارات ایام، شماره ۱۷۳، زمستان ۱۳۹۷ ش.).

۴. نقش جمعیت در گفتمان‌سازی سیاسی انقلاب اسلامی

گفتمان سیاسی انقلاب اسلامی، نظریه‌ای است: که هویت اسلامی را در کانون عمل سیاسی قرار می‌دهد، به عبارتی، در گفتمان اسلام سیاسی، اسلام به یک دال برتر تبدیل شده و مفهوم اسلام سیاسی بیشتر برای توصیف آن دسته از جریان‌های سیاسی اسلام به کار می‌رود که خواستار ایجاد حکومتی بر مبنای اصول اسلامی هستند. بدین ترتیب، اسلام سیاسی را می‌توان گفتمانی به حساب آورد که گرد مفهوم مرکزی حکومت اسلامی نظم یافته است. از جمله کسانی که این مفهوم را در شکل عام آن استخدام کرده، «جان اسپوزیتو» است. وی در این خصوص می‌گوید: «اسلام سیاسی عبارت است از: احیا و تجدید حیات مذهبی در زندگی خصوصی و اجتماعی». (جان اسپوزیتو، جنبش‌های اسلامی معاصر (اسلام و دموکراسی)، ترجمه‌ی شجاع احمدوند، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹، ص ۲۲).

۴-۱. جهانی‌شدن و پیوند بین دین و دنیا

جهانی‌شدن به معنای انباشته شدن اطلاعات و آگاهی در دنیا است. در تفکر و عمل جهان همانند یک مکان واحد قلمداد می‌گردد که در آن جوامع ملی، به‌ویژه افراد مجبوراند؛ موجودیت خود را به‌عنوان بخشی از یک مجموعه بزرگ‌تر بپذیرند. اگرچه پدیده جهانی‌شدن در حوزه اقتصاد مطرح شده است؛ ولی همه نظام‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، به‌ویژه نظام جمعیتی را دستخوش تغییر کرده و این نظام‌ها نیز به نوبه خود جهانی‌شدن در حوزه اقتصاد را تقویت نموده‌اند. بنابراین جهانی‌شدن به تعبیر، استفاده هرچه مطلوب‌تر از منابع و امکانات جهان برای رفاه حال افراد بشر و مبارزه با بی‌عدالتی است و برای دستیابی به این اهداف، همکاری سازمان‌های دولتی و غیر دولتی، لازم و ضروری است (استلاجی، علیرضا، و نعمت حسینزاده، مقاله: «چالش‌های پدیده جهانی‌شدن در کشورهای در حال توسعه با تاکید بر ایران»، مجله جغرافیایی سرزمین، تابستان ۱۳۹۲ ش.، شماره ۳۸، صص ۳۱ تا ۵۲، ص ۳۲).

جدایی بین قلمرو دین و سیاست، یکی از مهم‌ترین ویژگی مدرنیته سیاسی در معنای غربی آن می‌باشد. در جدال میان پادشاهان و کلیسا، سرانجام شعار معروف «سهم قیصر به قیصر و سهم پادشاه را به پادشاه دهید» پیروز شد. کلیسا از ادعاهای سیاسی خود دست برداشته و سکولاریسم فرجام کشمکش چندین ساله‌ی کلیسا و دولت در

غرب زمین بود. این تجربه در ظرف زمان و مکان، با توجه به ویژگی‌های دین مسیحیت در دنیای مسیحیت و غرب، به سرعت سمت شرق سرایت نمود و بسیاری از روشن‌فکران و فعالان سیاسی که مقهور پیشرفت علمی و فناوری غرب بودند، تنها راه جبران عقب‌ماندگی را در تقلید بی‌چون و چرا از غرب دانستند. از این رهگذر دین اسلام هم به سرنوشتی مشابه دین مسیحیت دچار و نقش سیاسی خود را در بسیاری از جوامع، از جمله: جامعه ایران از دست داد؛ به طوری که قرآن در مراسم عروسی و عزا مورد استفاده واقع می‌شد و جامعه متدینین به گوشه‌های مساجد رانده شده بودند. مبارزین و مجاهدین مسلمان هم تحت تأثیر گفتمان مارکسیستی و بلشویکی قرار گرفته بودند. (شجاعی زند، علیرضا، عرفی شدن در تجربه مسیحی و اسلامی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱ ش، ص ۹۱).

در چنین شرایطی، امام خمینی (ره) «اسلام سیاسی» را که «اسلام ناب محمدی» است، احیاء کرد و با بیان یکی بودن عرصه سیاست و دین و جهانی شدن آن، اسلام را به متن جامعه و سیاست بازگرداند. واژه‌ای مهجور مانده ادبیات سیاسی اسلام و فرهنگ قرآنی نظیر جهاد، مقاومت، شهادت، مبارزه با طاغوت و ظلم، ستم و غیره، دوباره احیاء شد. این گفتمان جدید شور جدید در جوامع اسلامی ایجاد کرد و خیزش اسلامی عالمگیر شد.

در شرایطی که پارادایم «توسعه‌گرا» بی‌همتا می‌نمایاند، انقلاب اسلامی ایران به پیروزی رسیده و گفتمان جدیدی را به دنیا عرضه می‌کند؛ چنانچه گفتمان مسلط را به چالش جدی طلبیده و بار دیگر اندیشه حکومت دینی و یکی شدن دین و دنیا، پیوند دین و سیاست را نه تنها مطرح می‌کند بلکه آن را به حکومت می‌رساند (آیت الله سیدعلی خامنه‌ای، سخنرانی تحت عنوان: «مؤلفه‌های گفتمان سیاسی انقلاب اسلامی»، تاریخ ۱۳۸۰/۰۱/۲۰).

تفاوت مشروعیت در انقلاب اسلامی با دولت‌های غربی، منجر به چالش دیگر بین اسلام سیاسی، پارادایم دموکراسی لیبرال در مبنای مشروعیت حکومت است؛ بدین ترتیب نظام سیاسی در قالب دولت - ملت‌های غربی توسعه یافته و مشروعیت خود را از آراء اکثریت کسب می‌کند. ماکس وبر این مبنای جدید مشروعیت را، قانونی - عقلانی نامگذاری کرد. این در حالی است که دولت اسلامی که بنیادهای نظری آن در قالب نظریه ولایت فقیه توسط بنیانگذار انقلاب پی‌ریزی شده، مبنای مشروعیت حکومت را الهی دانسته و برای تحقق پیدا کردن حاکمیت الهی رضایت مردم و اکثریت هم لازم است. تفاوت حکومت، مشروعیت در نظام اسلامی با نظام آرمانی پارادایم توسعه‌گرا در این است که دولت، مسؤول است و خود را برای خوشبختی و سعادت واقعی جامعه، دارای رسالتی الهی دانسته و جلب آراء به هر قیمتی را روا نداند. (رک: آیت الله سیدعلی خامنه‌ای، سخنرانی تحت عنوان: مؤلفه‌های گفتمان سیاسی انقلاب اسلامی، در تاریخ ۱۳۸۰/۰۱/۲۰ ش).

۴-۲. حق‌مداری و خدامحوری

حق‌مداری و خدامحوری از دیگر اصول حاکم بر گفتمان انقلاب اسلامی است که در عرصه حکومت فراتر از مشروعیت قانونی- عقلانی، مبنای مشروعیت حکومت را الهی دانسته و معتقدند که خداوند مالک هستی انسان‌ها است. به همین جهت، این اختیار را دارد که برای حل مشکلات زندگی بشر، سیاست‌هایی را وضع نماید. برخلاف غرب، که به اومانیسیم قائلند و بر اساس این تفکر، انسان بدون در نظر گرفتن مراجع دیگر، خودش می‌تواند برای خود سیاست‌گذاری کند. اما اسلام بر این باور است که اولاً و بالذات سیاست‌گذاری در اختیار مالک انسان‌ها، یعنی خداست. اگر هم انسان می‌تواند سیاست‌گذاری کند باید در چارچوب همین سیاست، یعنی ربوبیت تشریحی باشد. زیرا از نظر شرعی فرد ملک خداوند به حساب می‌آید. بدین جهت سیاست‌گذاری برای انسان هم حق اوست. بی‌تردید خداوند جز از روی حکمت و مصلحت سیاستی را برای انسان‌ها وضع نمی‌کند. این حکمت و مصلحت تحقق بخشیدن خیر، هم برای فرد و هم برای اجتماع است؛ زیرا این حقیقت مسلم است که منظور شارع حکیم، از وضع سیاست، تأمین مصالح عباد در امور مربوط به معاش و معاد است. نتیجه منطقی آن، این است: سیاست‌گذاری که از سوی انسان هم صورت می‌گیرد، باید هماهنگ با این سیاست کلی، یعنی ربوبیت تشریحی باشد. (هاشمیان، سیدمحمدحسین و عزیزالله خلیلی، مقاله: «جایگاه خدامحوری در سیاست‌گذاری عمومی»، مجله اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۹۲، (صص ۵ تا ۲۲)، ص ۱۰).

برای نمونه: اصل انسان محوری، کاهش جمعیت را ارزش اجتماعی تلقی کرده و معتقدند افزایش جمعیت، زمینه‌ساز تحمیل هزینه‌های فراوان است، اما اصل خدامحوری با اشاره به روزی رسان بودن خداوند طی آیه ۱۳۲ سوره طاهّا ازدیاد جمعیت را به عنوان ارزش اجتماعی تلقی کرده اند؛ چرا که، ازدیاد فرزند زمینه ساز صلّه رحم، افزایش سلامتی روحی و جسمی، امنیت، اقتدار ملی و غیره می‌شود و کاهش جمعیت زمینه‌ساز فقر، تنبلی، کاهش تولیدات ملی و غیره است. (سلیمانی فر، ندا، مقاله: «بررسی نقش راهبردی افزایش جمعیت در رشد و تعالی جوامع اسلامی با تأکید بر آموزه های اسلامی»، از مقالات برگزیده نهمین همایش بین المللی پژوهش های قرآنی، سال ۱۳۹۴ ش، مقاله ۲۸، ص ۸۳).

نتیجه‌گیری

تأثیر جمعیت در گفتمان‌سازی انقلاب اسلامی با هدف بررسی این اثرات به روش کتابخانه‌ای در حول سه بخش اساسی مورد بررسی قرار گرفت. تأثیر جمعیت بر گفتمان اقتصادی با محوریت کاهش فقر و بیکاری، افزایش تولیدات ملی و فناوری مورد مطالعه قرار گرفت، تا طی نتایج بدست آمده نشان داد: گفتمان‌سازی اقتصاد یکی از

جمله عوامل بسیار مهم و حیاتی جوامع انسانی بوده و مردم برای جلوگیری از فقر اقتصادی و تولید انبوه کالا باید از تولیدات و کالاهای داخلی حمایت کنند. تأثیر جمعیت بر گفتمان فرهنگی با محوریت حفظ و ترویج اسلام، برقراری عدالت، دفاع از اسلام، امنیت زایی و حفظ وحدت و انسجام جامعه مورد پژوهش قرار گرفت. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است: مهم‌ترین عاملی که در تحول و دگرگونی رژیم پهلوی نقش دارد و باعث پایداری و رشد و ارتقاء انقلاب شده‌است، عامل فرهنگی-مذهبی بوده است.

تأثیر جمعیت در گفتمان‌سازی سیاسی انقلاب با محویت جهانی شدن و پیوند بین دین و دنیا، حق مداری و خدا محوری مورد بررسی قرار گرفت تا طی نتایج حاصله نشان دهد: پیوند دین و دنیا باعث جاری‌بودن، دین در متن جامعه و سیاست، احیای واژه‌های مهجور مانده‌ای چون: جهاد، مقاومت، مبارزه با طاغوت و ظالم، شهادت‌طلبی شده و توانسته، در جوامع اسلامی شور جدید ایجاد کند و خیزش‌های اسلامی را در جوامع راه اندازد و حق مداری و خدا محوری از دیگر اصول حاکم بر گفتمان انقلاب اسلامی است که در عرصه حکومت فراتر از مشروعیت قانونی-عقلانی، مبنای مشروعیت حکومت را الهی می‌داند و برای تحقق حاکمیت الهی، رضایت مردم را لازم می‌داند، از این منظر، دولتمردان و کارگزاران حکومتی برای خوشبختی و سعادت واقعی جامعه رسالتی الهی دارند.

فهرست منابع

- ۱- ابوالفضل، حسین، مقاله: «گفتمان فرهنگی انقلاب اسلامی و جهانی شدن»، مجله پگاه حوزه، شماره ۱۷۷، ۱۵ بهمن ۱۳۸۴ ش.
- ۲- استعلاجی، علیرضا، مقاله: «چالش‌های پدیده جهانی شدن در کشورهای در حال توسعه با تأکید بر ایران»، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال دهم، شماره ۳۸، تابستان ۱۳۹۲.
- ۳- اسپوزیتو، جان، جنبش‌های اسلامی معاصر (اسلام و دموکراسی)، ترجمه‌ی شجاع احمدوند، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹ ش.
- ۴- اسلام کوئست (سایت)، مقاله: «مفهوم شناسی انقلاب اسلامی و نقش آن در جهان»، به آدرس: <https://www.islamquest.net/fa/blog>.
۲. اسلام کوئست (سایت)، مقاله: «پیشینه و تعریف واژه «انقلاب»، به آدرس: <https://www.islamquest.net/fa/blog/178>.
- ۵- جوکار، محبوبه و محمد مهدی صفورایی پاریزی، مقاله: «مدرنیته، تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت در ایران»، مجله پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، دوره دو، شماره ۱، فروردین ۱۳۹۳ ش.، صص ۳۹ - ۷۰.

- ۶- حوزه (پایگاه اطلاع‌رسانی)، مقاله: «بررسی و تبیین موانع افزایش جمعیت با تأکید بر آموزه‌های اسلام»، ۱۳۹۷/۱۲/۱۵.
- ۷- حیدری ترازک، جواد، بررسی و نقد نفوذ دشمن در مسأله تهدید و تکثیر نسل بر اساس آیات و روایات، ۱۳۹۷ش.
- ۸- خامنه‌ای، آیت الله سیدعلی، سخنرانی مورخ: ۱۳۸۸/۹/۲۲.
- ۹- _____ سخنرانی تحت عنوان: «مؤلفه‌های گفتمان‌سیاسی انقلاب اسلامی»، ۱۳۸۰/۰۱/۲۰.
- ۱۰- _____، سخنرانی آیت الله خامنه‌ای، تحت عنوان: «آسیب‌شناسی گفتمان عدالت در دولت دینی»، در تاریخ ۱۳۸۸/۰۱/۰۱ش، به آدرس:
(<https://farsi.khamenei.ir/others-article?id=۱۶۸۲۰>)
- ۱۱- خزئی، کبری، مقاله: «نقشه شوم غرب برای عقیم‌سازی مسلمانان با طرح کنترل جمعیت»، سایت بلاغ، به آدرس:
(<https://www.balagh.ir/content/۱۵۹۶>).
- ۱۲- رضایی فرد، محمد، مقاله: «فناوری چگونه باعث رشد اقتصادی می‌شود»، سایت اقتصاد بازار، به آدرس:
(<http://www.eghtesadebazar.ir>).
- ۱۳- رمضانی برسلانی، فاطمه و خدابخشی، محمدجواد، مقاله: «بررسی ضرورت افزایش جمعیت و تاثیر آن بر جامعه از منظر قرآن و حدیث»، نهمین همایش دانشجویی بررسی فرهنگ سلامت از منظر قرآن و حدیث، تهران، ۱۴۰۲.
- ۱۴- سلیمانی فر، ندا، مقاله: «بررسی نقش راهبردی افزایش جمعیت در رشد و تعالی جوامع اسلامی با تأکید بر آموزه‌های اسلامی»، از مقالات برگزیده نهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی، سال ۱۳۹۴ش، مقاله ۲۸، موجود در سایت تدبیر، به آدرس:
<http://tadabbor.org/print.aspx?Page=Article&AID=۲۹۸۳۵>
- ۱۵- شجاعی زند، علیرضا، عرفی شدن در تجربه مسیحی و اسلامی، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۸۱ش.
- ۱۶- صالحی، حسین، گفتمان انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ش.
- ۱۷- فرادرس (پایگاه)، مقاله: «تعریف جمعیت چیست؟ مفاهیم آماری جمعیت به زبان ساده»، به آدرس:
(<https://blog.faradars.org/>)
- ۱۸- قنبریان، علی، مقاله: «اقتصاد و معیشت در قرآن و روایات»، روزنامه کیهان، ۱۳ اسفند ۱۳۹۹ش.
- ۱۹- کریمی خوشحال، علی و دیگران، گفتمان‌های دینی، شیوه‌ها و ابزارها، تهران، زمزم هدایت، ۱۳۹۶ش.
- ۲۰- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۳ق.

- ۲۱- محرابی، علی رضا، مقاله: «تأثیر بیکاری در جامعه»، سایت علیرضا محرابی، به آدرس:
<https://alirezamehrabi.com/bours/capital-market-expressions/the-impact-of-unemployment-on-society>.
- ۲۲- مطهری، مرتضی، پیرامون انقلاب اسلامی، تهران، صدر، ۱۳۸۴ ش.
- ۲۳- ملکوتی نیا، علی، مقاله: «برکات و ثمرات فرزندآوری»، مجله اشارات ایام، شماره ۱۷۳، زمستان ۱۳۹۷ ش.
- ۲۴- موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس (سایت)، مقاله: «بعثت دیگر باره»، به آدرس:
<https://iranrhdm.ir/showArticleContent?id=22569>.
- ۲۵- هاشمیان، سیدمحمدحسین و عزیزالله خلیلی، مقاله: «جایگاه خدامحوری در سیاست‌گذاری عمومی»، مجله اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۵ تا ۲۲.
- ۲۶- همایون مصباح، حسین، جهانی شدن و جهان اسلام، مجله حوزه، شماره های ۱۵۵ و ۱۵۶، بهار و تابستان ۱۳۸۹.